

SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA

UDK 32.001.301.162

DAĞLIQ QARABAĞI İCMA HÖKUMƏTLƏRİ
İDARƏ EDƏ BİLƏRMI?!

Ü.A.ŞƏFİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

uzeyirlerik@gmail.com

Bu məqalədə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin mahiyyəti, onu yaradan səbəblər, problemin tarixi inkişaf dinamikası araşdırılır. Məqalədə münaqişənin real vəziyyəti, problemin eskalasiyasında maraqlı olan dövlətlərin apardığı siyasət təhlil edilir, mümkün tənzimləmə vasitələri və həll variantları nəzərdən keçirilmişdir. Tarixi müqayisəli və analogi müqayisəli təhlil fonunda müəllif real həll variantı üzərində qənaətini fəlsəfləşdirir.

Açar sözlər: icma hökuməti, Brüssel modeli, xalq diplomatiyası, münaqişə, sülh danışıqları

İllərdir Dağlıq Qarabağ Rusiya girovluğundadır. Rusiya nə qədər çalışsın da münasib bir formul tapa bilmir ki, Dağlıq Qarabağ girovluqdan “azad” edərək onu həqiqi sahibinə – Azərbaycana “qaytarsın”.

Dağlıq Qarabağın taleyi bir safari filmində gördüyüm ahu balasının taleyi ilə necə oxşar və həmahəngdir. Aslan yenidən doğulmuş ahu balasını yaxalayır. Ancaq bu şikar onun üçün o qədər kiçikdir ki, aslan ona heç ağzını bulamaq istəmir. O, körpə ahu balasından ahunu ələ keçirmək üçün girov kimi istifadə edir. Ahu balası hər dəfə qaçmaq istədikdə aslan iti pəncəsilə ona badalaq vurur, saxlayır. Beləcə aslan ahunun körpə balasının arxasınca qayıtmasını səbrlə gözləyir. Eynilə Rusiyanın Azərbaycanın əlverişli siyasi bazarlaşmaya hazır olacağı günü gözlədiyi kimi. Ona görə də siyasi bazarlaşmada KTMT, Avrasiya İttifaqı və s. formatlarda təklifləri hələ çox eşitməli olacağıq. MDB, KTMT, Avrasiya İttifaqı və s. kimi kəndir təşkilatlar “bəlkə də qaytardılar” sevdası ilə yaşayan Rusiyanın “velikorus” mərzininin aqoniya sindromlarından başqa bir şey deyildir.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) baş katibi Nikolay Borduyanın Azərbaycanla hədə ritorikası ilə danışmasını hamımız yaxşı xatırlayırıq. Belə ki, o, açıq şəkildə bildirirdi ki, “erməni hərbciləri Azərbaycanla müharibə başlayacağı təqdirdə tab gətirə bilməsələr, onlar Ermənistana

kömək edəcəklər” (Necə ki, məlum aprel döyüşləri zamanı Azərbaycan öz qarşısında Rusiyanı gördü (Ü.Ş.). Açıqı Nikolay Borduyanın bu mövqeyi heç təcüblü deyil. Təcüblü olan bizim bir para “siyasətşünas” və “praktik siyasətçilər”in Rusiyaya bu problemin həllində nicat qapısı kimi baxmasıdır. Onlar unudur ki, hələ sovetlər birliyi dövründə “sövet xalqı, sosializm kimi cazibədar bir ideoloji çətir şəraitində belə azərbaycanlıların assimilyasiyası siyasəti aparılır, Azərbaycan coğrafiyasında ermənilərin xeyrinə demoqrafik xəritə dəyişdirilmişdi. Heç kəsdə şübhə yoxdur ki, Azərbaycana erməni problemini yaradan əsas qüvvə məhz Rusiyadır.

Rusiya politoloqu, Avrasiya Hərəkətinin rəhbəri Aleksandr Dugin əgər etiraf edirsə ki, “Rusiya Azərbaycana qarşı daha Ermənistanın aləti olmayacaq” bundan açıq hansı fakt göstərmək lazımdır ki, bu bəlanın ssenari müəllifinin kimliyi bilinsin? Hər şeyi öz adı ilə çağırmayanda problemin həllindən perik düşürük. Gəlin tarixə nəzər salaq, görək bu gün də daxil, Azərbaycana erməni epidemiyasını kim salıb. Azərbaycan coğrafiyasında ermənilər aborigen olmayıblar axı. Bunu Azərbaycan tarixçiləri yazmır ki, deyilsin subyektiv mövqedir. Ermənilərin bu coğrafiyada qeyri-aftoxtonluğunu erməni tarixçilərinin özləri, ermənilərə qəyyumluq edən Rusiya dövlətinin alimləri, diplomatları dəfələrlə bəyan etmiş və isbatlamışlar. Gəlin onların bir neçəsi ilə tanış olaq və görək ki, bu erməni icması nə icmadı?! Necə formalaşdı?! Onu kim formalaşdırdı?! Hansı ki, bu gün onlar Dağlıq Qarabağın “erməni icması” adı ilə çağırılmasından belə imtina edir və belə sayıqlamalar edirlər ki, biz erməni icması deyil, Dağlıq Qarabağ xalqıyıq. Və aşağıda tanış olacağınız gerçəklik fonunda münaqişənin həllinin təklif etdiyimiz tənzimlənmə variantı vasitəsilə nə dərəcədə mümkünlüyünü sizinlə müzakirə etmək istərdik.

Rus müəllifi N.Şavrov yazır: *“Biz Zaqafqaziyada imperiya siyasətinin həyata keçirilməsinə buraya rus əhalisinin deyil, başqa xalqların yerləşdirilməsi ilə başladığımız... 1828-1830-cu illərdə biz İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni köçürdük və onları Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında, erməni əhalisinin azlıqda olduğu yerlərdə, ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik. Onların məskunlaşmaları üçün 200 min desyatın torpaq ayrıldı, həmçinin müsəlman-torpaq sahiblərindən 2 milyon manatdan artıq məbləğə torpaq əraziləri alındı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Qarabağın dağlıq hissəsi nəzərdə tutulur) və Göycə gölünün sahili erməni köçkünləri ilə məskunlaşdırıldı... Köçürülənlərin və qeyri-rəsmi köçürülənlərin sayı 200 min nəfərdən artıq idi. 20-ci əsrin başlanğıcında Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon ermənidən bir milyondan artığı buraya bizim tərəfimizdən köçürülmüşdür”* [19, 59-61].

“Paskeviç İrana, polkovnik Lazarevin yanına ona görə göndərilmişdi ki, 40 min ermənini Zaqafqaziyaya dəvət etsin. Eçmiədzin patriarxı da bu məsələdə iştirak edirdi. Belə ki, o, İrandakı erməni keşişlərinə köçürülmə haqqında göstəriş vermişdi. Andrianopolsk Sazişinə görə, 100 mindən artıq erməni Türkiyədən köçürülmüşdü. Ərzurumdan olan arxiyepiskop Qarapet təqribən 70

min erməni gətirmişdi. Bundan sonra ermənilərin müsəlman ölkələrindən Rusiyaya köçürülməsi fasiləsiz və kütləvi xarakter daşdı. Erməni məhəllə məktəblərində şagirdlər «Böyük Ermənistan» xəritəsini öyrənirlər ki, onun da ərazisi, demək olar ki, Voronejə qədər çatır və paytaxtı da Tiflisdır. Əgər erməni tarixinin üzqabığı üçün «Uydurma» sözündən başqa onun məzmununu daha dolğun ifadə edən söz axtarsaydıq, «Xəyanət» sözünün üstündə dayanmalı olardıq» [16, 80].

“Erməni xalqının əsli nədir, necə, nə vaxt, haradan və hansı yollarla o, buraya gəlib, erməni olmazdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim necə təsir göstərüb, bizim əlimizdə bunları sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur”[10, 11].

Erməni müəllifi B.İşxanyan 1916-cı ildə Petroqradda çap olunmuş “Qafqaz xalqları” kitabında yazırdı: “Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin böyük bir hissəsi Türkiyə və İrandan olan qaçqınlardır. Azərbaycan torpağı onları təqiblərdən və zülmədən qoruyan sığınacağa çevrilib”.

“Müəyyən əraziyə malik olmaq, ərazi təşkilatı olmaqla, dövlət millətlərin formalaşması prosesinə fəal təsir göstərir. Deməli, dövlətin 1-ci növbədə ərazisi olmalıdır. İlk erməni sülaləsinin başçısı tarixdə olmayıb [9].

Digər rus alimi S.Qlinka ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı yazırdı: “9 mart 1828-ci ildə sonuncu rus ordusu Təbrizi tərk etdi... Türkmənçay müqaviləsinə görə, ermənilər müxtəlif kəndlərdən Qarabağa doğru hərəkət etdilər... Knyaz Arqutinski-Dolqorukini Təbrizdə saxlayan Lazarev bir neçə məmurun müşayiəti ilə onu səbirsizliklə Marağada gözləyən ermənilərin yanına yollandı” [17, 81].

Ermənilərin köçürülməsi ideyasının müəllifi A.Qriboyedov yazırdı: “Müsəlmanlar arasında (azərbaycanlılar - Ü.Ş.) yayılmış ermənilərin bir dəfə buraxıldıqları ərazilərin əbədi sahibləri olacaqları qorxusunu dəf etmək və onları düşdükləri ağır vəziyyətin uzunmüddətli olmamasına inandırmaq problemi bizim tərəfimizdən... dəfərlə ölçülüb biçilmişdi” [15].

“Zati-aliləri, heç bir vəchlə ermənilərə mərkəzi rus torpağında məskunlaşmağa icazə verməyin. Bunlar elə bir xalqdır ki, on illər keçəndən sonra həmin yerləri öz mülkiyyətlərinə çevirəcək və bütün dünyaya car çəkəcəklər ki, bunlar qədim Ermənistan torpaqlarıdır” (Aleksandr Qriboyedovun imperatora məktubundan).

Hələ 1721-ci ildə Qafqaz yürüşü və Azərbaycanın, o cümlədən Bakının Xəzəryanı ərazilərinin fəthi zamanı I Pyotr yerli əhalinin sərt müqaviməti ilə qarşılaşmış və ermənilərdən istifadə etməyi qərara almış, elə bu amacla erməniləri Bakıda və Dərbənddə yerləşdirmək göstərişi vermişdi. Eyni zamanda, birinci dəfə I Pyotr erməniləri Osmanlı İmperiyasına qarşı qaldırmağa nail olmuşdu. Bu siyasətin davamı olaraq 1768-ci ildə II Yekaterina ermənilərin imperiyanın himayəsinə götürülməsi barədə fərman imzalamış, 1803-cü ildə imperator I Aleksandr Qafqaz canişini A.Sisiyanova konkret təlimat vermişdi: “Azərbaycan xanlıqlarını ələ keçirmək üçün nəyin bahasına olursa-olsun

ermənilərdən istifadə etmək lazımdır”.

Qarabağ, 1805-ci ildə Azərbaycan xanlığı kimi, Qarabağ xanı İbrahimlə Rusiya İmperiyası qoşunlarının baş komandanı general Sisiyanov arasında bağlanmış Kürəkçay Sülh Müqaviləsinə görə, Rusiyanın tərkibinə daxil edilib. Kürəkçay Sülh Müqaviləsinin ikinci bəndinə görə, Qarabağ xanının dövlətinin bütövlüyünə və hakimiyyətin irsi varisliyinə imperator zəmanəti verilir. Lakin bir müddət sonra – 1822-ci ildə çar hökuməti müqavilənin bu bəndini pozaraq, Qarabağ xanlığını siyasi vahid kimi ləğv etdi və onu imperiyanın bir əyalətinə çevirdi. Bununla belə, “dövlətin bütövlüyünün qorunmasına imperator zəmanəti” verən çar hökuməti dövlətin idarə olunması baxımından istisnasız olaraq müsəlman əyaləti kimi Qarabağ xanlığını qalan müsəlman əyalətlərindən ayırmadı. Çünki 1805-ci ildə xanlıq Rusiyanın tərkibinə daxil edilərkən, ermənilər xanlıq əhalisinin yalnız 20%-ni təşkil edirdilər.

«Erməni məsələsi» 19-cu əsrin 70-ci illərindən sonra rus-türk müharibəsində (1877–1878) ermənilərin müstəqil dövlət qurmaq istəyini üzə çıxardı. Bunun üçün ilk növbədə ərazidə ermənilərin çəkisini artırmaq lazım idi.

Təkcə 1826-1828-ci illər rus-İran müharibəsi zamanı İrandan Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürüldü. Türkmənçay Müqaviləsinin imzalanmasından dərhal sonra I Nikolay 1828-ci il 21 mart tarixli fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində erməni vilayəti yaratdı. 7331 azərbaycanlının və cəmi 2369 erməninin yaşadığı İrəvan şəhəri onun tərkibinə daxil oldu. Eyni zamanda İrandan İrəvana, Qarabağa və Naxçıvana ermənilərin kütləvi köçürülməsi başlandı. İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış “Erməni əyalətində əgər 1828-ci ildə Azərbaycan türklərinin xüsusi çəkisi 73,8% təşkil edirdisə, 1834-1835-ci illərdə bu rəqəm 46,2%-dək düşdü” [20, 314]. 1832-ci ildəki kameral hesablamalara görə, Qarabağ əyalətində 32,4 min azərbaycanlı (64,8%) və 17, 4 min erməni (38,8%) qeydə alınmışdı. Beləliklə, erməni əhalisi 1823-cü ildəki 8,4%-lə müqayisədə kifayət qədər qısa vaxt ərzində dörd dəfədən də artıq çoxalmışdı. Növbəti hesablamalara görə, 80-ci illərin sonlarında Şuşada azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 41,5%-dək azaldı, ermənilərin xüsusi çəkisi 58,2%-dək artdı. 1897-ci ildəki Ümumrusiya hesablamasına görə, həmin göstəricilər müvafiq olaraq 53% və 45% təşkil etdi [18, 3]. Qarabağ xanlığı Rusiyanın tərkibinə erməni əyaləti kimi deyil, məhz Azərbaycan dövləti olan xanlıq kimi daxil edilmişdi. 1840-cı il islahatından sonra “Şuşa qəzası” “Qarabağ əyaləti”nin ərazisində yaradılmışdı. Bu inzibati ərazi də Şimali Azərbaycan ərazilərini əhatə edən “Kaspi” vilayətinin tərkibinə daxil edildi. 1868-ci ildən isə Şuşa qəzası Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına verildi. Bu quberniya Bakı quberniyası ilə yanaşı, özündə Şimali Azərbaycan ərazilərini birləşdirirdi. Şuşa qəzası 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının tərkibində Gəncə quberniyasına daxil edildi [4, 276]. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda heç bir zaman olmayan Ermənistan adlı bir dövlət elan edildi. Sonralar Fransanın Elmi-tədqiqat milli mərkəzinin elmi-tədqiqatlar üzrə direktoru Jan-Pol Ru Jorj De Malevil yazacaqdı: «1918-ci ildə

Çar İmperiyasının xarabalıqlarında yaranmış və muxtar qurum kimi çox da uzun müddət yaşamayan Ermənistan respublikası tarixdə qeydə alınmış yeganə müstəqil erməni dövləti idi».

1920-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilib sovetləşdirildikdən sonra da ermənilərin azərbaycanlılara məxsus torpaqlara yerləşdirilməsi, onların sıxışdırılması, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistana verilməsi siyasəti davam etdirildi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR xalq ədliyyə komissarı Behbud Şahtaxtinski Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə (RK (b) P MK) yazırdı ki, Zəngəzurda 123 min 95 nəfər azərbaycanlının, 99 min 257 nəfər erməninin yaşamasına baxmayaraq, 1920-ci il noyabrın 30-da Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi Ermənistana verilmişdir. Bununla da Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə, Türkiyənin türk dünyası ilə quru əlaqəsi kəsildi.

Sovet Ermənistanında yaşayan azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən siyasət Daşnaksütyunun hakimiyyəti illərindəkindən fərqlənməmişdir. Sayca Azərbaycandakı ermənilərdən çox olmalarına baxmayaraq, Ermənistanda tarixi ərazilərində yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyət verilmədi. Azərbaycanda isə ermənilər üçün muxtariyyət yaradıldı. Belə ki, RK (b) P MK Qafqaz bürosu plenumunun 1921-ci iyulun 5-də keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağ məsələsi müzakirə edildi. Azərbaycanlılarla ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyi, yuxarı və aran Qarabağın Azərbaycan ilə iqtisadi əlaqəsini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın 113 895, 97 kv.km ərazisindən sovet dövründə yalnız 86,6 min kv.km qaldı. Ermənistan hökuməti əvvəlki illərdə tarixi torpaqlarından qovulan azərbaycanlıların daimi yaşayış yerlərinə qayıtlmalarına torpaq çatışmazlığı bəhanəsi ilə qəti şəkildə etiraz edildi. Belə ki, ZSFSR İttifaq Şurası yanında Qaçqınlar Daimi Komissiyasının üzvü İsaakyan Zaqafqaziya Diyar Partiya Komitəsinin Rəyasət Heyətinə geri qayıtmaq istəyən azərbaycanlı qaçqınları yerləşdirmək üçün Ermənistanda bir qarış da torpaq olmadığını yazaraq qeyd edirdi ki, azərbaycanlı qaçqınların Zəngəzur qəzasına qaytarılması böhranlı vəziyyət yaradar, buna görə də məsələni Azərbaycanın sərbəst torpaq fondu hesabına həll etmək olar. Zəngəzurdan qovulmuş azərbaycanlı qaçqınların Azərbaycan SSR-in Qubadlı rayonundan geri qaytarılaraq daimi yaşayış yerlərinə yerləşdirilməsinə yerli hakimiyyət orqanlarının mane olmasına dair məsələ, hətta ZSFSR İttifaq Şurası yanında Qaçqınlar Komissiyasının 1922-ci il iyunun 12-də (protokol № 17) və iyulun 9-da keçirilən iclaslarında (protokol № 18) [14] müzakirə edildi. Qəbul edilən qərarla deyilirdi: “Ermənistan SSR-də sərbəst torpaq fondu olmadığı üçün Ermənistan SSR-dən olan və hazırda Azərbaycan SSR Naxçıvan diyarı ərazisində olan 28 min nəfər müsəlman qaçqını yerləşdirmək Azərbaycan SSR hökumətinə tövsiyə olunsun”. Bununla da Zəngəzurdan qovulmuş və tarixi torpaqlarına qayıda bilməyən azərbaycanlıları Azərbaycan hökuməti respublika ərazisində yerləşdirdi.

Ermənilərin mühacirəti üzrə komissiyanın 1923-cü il martın 23-də keçirilən Xalq Torpaq Komissarlığının iclasında 200 min nəfərdən çox olmaq şərti ilə erməninin SSRİ ərazisinə köçürülməsi barədə qərar qəbul edildi. Onların 15 min nəfəri Cənubi Qafqazda yerləşdirilməli idi. G.Çiçerinin təklifi əsasında RK(b)P MK Siyasi bürosunun 1923-cü il noyabrın 22-də keçirilən iclasında (protokol № 47) [12] “Türkiyədən olan qaçqın ermənilər haqqında” məsələ müzakirə edildi. Qəbul edilən məxfi qərara əsasən 10 min nəfər erməninin Türkiyədən SSRİ hüdudlarında qəbul edilməsinə etiraz olunmurdu. Türkiyədən gələn ermənilərin bir qismi Cənubi Qafqaza yerləşdirildi.

Elə həmin ildə Naxçıvanın azərbaycanlılar yaşayan 9 kəndi Ermənistanla verildi. İki il sonra, 1925-ci il mayın 19-da Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) Kiçik Rəyasət Heyətinin iclas qərarına uyğun olaraq (protokol № 12) [1] ermənilər Naxçıvana yerləşdirildi. 1923-cü il iyulun 7-də Qarabağın dağlıq hissəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) təşkil edildi. Muxtariyyətin inzibati mərkəzi Xankəndi şəhəri müəyyənləşdirildi. Həmin ilin sentyabr ayında şəhərin adı dəyişdirilərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımın təşkilatçılarından biri olan Stepan Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adlandırıldı.

Sözgedən coğrafiyada erməni saldusunu artırmaq üçün proses ardıcıl və davamlı olmuşdur. Belə ki, 1936-cı ilin may ayında təkcə Parisdən Ermənistanla 2 min nəfər erməni gətirildi. Xarici ölkələrdən gətirilən ermənilərin yaşayışını təmin etmək üçün azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından sıxışdırıldılar. Köçürmə yolu ilə Ermənistanda ermənilərin sayının artırılması barədə “Daşnaksütyun Partiyasının əksinqilabi rolu” adlı arayışda yazılırdı: “Əgər 1920-ci ildə Ermənistanda 774 min nəfər əhali var idisə, 1936-cı ildə onların sayı 1 milyon 200 min nəfər oldu və ya 55% artdı”.

1946-cı ildə 40 kv. km meşə sahəsi, Tovuz rayonu ərazisindən 7,6 kv.km ərazi, Qazax rayonundan bir hissə Ermənistanla verildi. 1947-ci ilin dekabrında Q.Arutunov İ.V.Stalinə məktubla müraciət edir və son illərdə Azərbaycan və Ermənistanın təsərrüfat həyatında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq yaranmış bəzi məsələlər barəsində Stalin qarşısında məsələ qaldırır. Bildirir ki, Mingəçevir su elektrik stansiyasının tikintisi ilə bağlı olaraq yeni suvarılan torpaqlar və pambıqçılıq rayonlarında fəhlə qüvvəsinə ehtiyac yaranmışdır, həmçinin pambıq istehsalının çoxaldılması Azərbaycanın bu rayonlarında əhalinin artırılması məsələsini irəli sürməyi zəruri edir. Bu məsələnin real həlli Ermənistanda yaşayan 130 min nəfər azərbaycanlı əhalinin həmin rayonlara köçürülməsi ilə mümkündür. Belə ki, azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi xarici ölkələrdən Ermənistanla gələn ermənilərin qəbulu və yerləşdirilməsi üçün şəraiti yaxşılaşdırar, boşalmış torpaq sahələrindən və mənzillərdən xarici ölkələrdən ermənilər köçürülən zaman istifadə edilə bilər. Beləliklə, 1948 və 1953-cü illər ərzində 100 mindən artıq azərbaycanlı zorla tarixi torpaqlarından Azərbaycan SSR-in Muğan və Mil çöllərinə köçürüldülər. Xaricdən gətirilən ermənilər isə Ermənistandan deportasiya edilən azərbaycanlıların yaşayış üçün

hər cür şəraiti olan evlərinə yerləşdirildilər. Proses ardıcıl olaraq sonrakı illərdə də davam etmişdir. Xarici ölkələrdən Ermənistanına 1961-ci ilin ortaları üçün 200 min, 1962-1973-cü illərdə isə 26 min 100 nəfərdən çox erməni gətirilmişdi.

1984-cü ildə Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycanın Qazax rayonunun Kəmərli kəndinin 1675 ha torpaq sahəsinə iddia irəli sürdü. Mərkəzi hakimiyyət Ermənistanın əsassız ərazi iddiasını təmin etdi. Ermənistan rəhbərliyi 80-ci illərin ortalarında xarici ölkələrdən ermənilərin Ermənistanına köçürülməsi məsələsinə yenidən qaldırdı. Sovet hökuməti bu təklifi bəyənərək 1985-ci il iyunun 20-də «1985-1986-cı illərdə xarici ölkələrdən ermənilərin SSRİ-yə repatriasiyasının davam etdirilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. Bununla kifayətlənməyən Ermənistan KP MK-nın birinci katibi K.Dəmirçiyan 1986-cı ilin noyabr ayında Sov.İKP MK-ya bir məxfi məktub yazaraq göstərdi ki, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk illərdən Sov.İKP MK-nın qərarları ilə müxtəlif xarici ölkələrdən ermənilərin repatriasiyası həyata keçirilmiş, sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR-ə xaricdən 230 min nəfərdən çox erməni gətirilmişdir.

K.Dəmirçiyan, məlumata görə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində (İran, Suriya, Livan, İraq, İordaniya) yaşayan ermənilər içərisində Ermənistan SSR-yə daimi yaşamaq üçün gəlmək istəyənlərin olduğunu qeyd edirdi. Məktubun sonunda o, “repatriasiyanın mühüm siyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Ermənistan KP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1985-ci il 25 iyun tarixli “1985-1986-cı illərdə xarici ölkələrdən ermənilərin SSRİ-yə repatriasiyasının davam etdirilməsi haqqında” qərarının fəaliyyət müddətinin 1990-cı ilin sonunadək uzadılmasını” xahiş etdi.

Erməni məsələsində Rusiyanın qəyyumluğunu isbatlayan başqa bir fakt SSRİ rəhbəri M. Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri A.Aqanbekyanın Parisdə “İnterkontinental” oteldə erməni nümayəndələri qarşısında etdiyi və 1987-ci il noyabrın 18-də “Humanite” qəzetində dərc edilmiş çıxışı ilə öz təsdiqini tapır. Belə ki o, bu çıxışı zamanı guya Dağlıq Qarabağın Ermənistanla əlaqəsini nəzərə alaraq onun Ermənistanına birləşdirilməsi barədə M.Qorbaçovun razılığını aldığını bildirdi. 1988-ci il fevralın 18-də çıxış edən M.Qorbaçov SSRİ-də milli münasibətlər məsələsinə baxmağın vacibliyini söylədikdən sonra Ermənistan rəhbərləri daha da ruhlandılar. Ermənistanın bilavasitə müdaxiləsi ilə fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin iclası keçirildi. Sovetin tərkibindəki 140 deputatdan 110-u erməni, digərləri isə azərbaycanlılar idi. Azərbaycanlı deputatlar yığıncığa buraxılmadılar. İclasda DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-yə verilməsi haqqında Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR ali sovetlərinə müraciət edildi.

DQMV Xalq Deputatları Sovetinin ayrılma haqqında qərarına etiraz edən dinc azərbaycanlılara fevralın 22-də Ağdam-Xankəndi şose yolu ətrafında yerləşən Əsgəran qəsəbəsi yaxınlığında silahlı şəxslərin atəş açması nəticəsində iki gənc öldürüldü. Xatırladaq ki, onlar münaqişənin ilk qurbanları idilər.

İyulun 12-də DQMV Xalq Deputatları Soveti bölgənin Azərbaycan SSR-dən birtərəfli qaydada ayrılmasına dair qərar qəbul etdi. Azərbaycanlılar DQMV-dən də zorla qovulmağa başlanmışdılar. Azərbaycanın hüquqlarını kobudcasına pozan SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1989-cu il yanvarın 12-də Azərbaycan konstitusiyasına zidd olaraq Arkadi Volskinin sədrliyi altında tərkibində 8 nəfər olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Xüsusi İdarə Komitəsini yaratdı. Sov.İKP MK Siyasi bürosu 13 yanvar tarixli iclasında bu qərarı bəyəndi. Komitənin yaradılması regionun Azərbaycanın nəzarətindən çıxmasında əsas rol oynadı.

1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında konstitusiya qanununu qəbul etdi. Azərbaycanın etirazları nəticəsində noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edildi. Azərbaycanlılar Ermənistanda tarixi torpaqlarında yaşadıkları 172 kənddən qovuldular.

Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzkarlığını ört-basdır etmək üçün DQMV-də “erməni xalqı”nın öz müqəddəratını təyin etməsi, ermənilərin hüquqlarının pozulması, sosial-iqtisadi inkişafının geriliyi barədə əsassız mülahizələr irəli sürürdü. Ermənistan SSR Ali Soveti 1990-cı il yanvarın 9-da Dağlıq Qarabağı 1990-cı il iqtisadi planına daxil etdi.

1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Soveti 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən bəyan olunmuş dövlət müstəqilliyinin bərpasını Azərbaycan SSR hüdudlarında elan etdi. Bundan bir neçə gün sonra, sentyabrın 2-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Şaumyan rayon Xalq Deputatları Sovetlərinin birgə iclasında Azərbaycanın DQMV və Şaumyan rayonu sərhədləri çərçivəsində qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın qurulduğu bəyan edildi. Qondarma “DQR”-in elan edilməsi Azərbaycan və SSRİ qanunlarına zidd olub, Ermənistanın təcavüzkarlığını ört-basdır etmək məqsədi güdürdü. Azərbaycan tərəfi 1991-ci il noyabrın 26-da Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğvi etdi.

1991-ci il dekabrın 8-də Minsk yaxınlığında Belovejskoe Puşədə Rusiya, Ukrayna və Belarus prezidentləri görüşərək 1922-ci il İttifaq müqaviləsinin fəaliyyətini dayandırdılar. Dekabrın 10-da isə Dağlıq Qarabağ regionundakı ermənilər Ermənistanın bilavasitə müdaxiləsi altında saxta “referendum” keçirərək “Dağlıq Qarabağın SSRİ tərkibində müstəqil bir respublika olması” üçün səs verdilər. Azərbaycanlılar bu “referendum”da iştirak etmədilər. Bu zaman artıq SSRİ adlı bir dövlət mövcud deyildi. Dekabrın 21-də yaradılması elan edilən MDB Ermənistanın Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmasını nəinki dayandıra bilmədi, əksinə Ermənistanda yerləşən keçmiş sovet ordusunun komandirləri silah və sursatı erməni dəstələrinə verərək Azərbaycan əleyhinə silahlandırdılar. 1992-ci il fevralın 26-27-də Ermənistan silahlı birləşmələri və Xankəndində yerləşən 366-cı keçmiş sovet alayı 7 min nəfər əhalisi olan Xocalı şəhərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi soyqırım həyata keçirdi. Ermənistanın müdafiə naziri və sonralar prezidenti olan Serj Sarqsyen sonralar

Tomas de Vaala verdiyi müsahibəsində etiraf edəcəkdə: “Xocalıya qədər azərbaycanlılar belə fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldırmağa qadir deyillər. Biz bunu (stereotipi) qırdıq”. Markar Melkonyan isə yazır ki, Xocalı sakinləri altı mil qət edərək, demək olar ki, təhlükəsiz yerə çatmışdılar, lakin əsgərlər onlara çatdılar. Sonra çəkmələrinə bərkidilmiş bıçaqları qablarından çıxarıb adamları doğramağa başladılar.

Azərbaycan Ermənistanın hərbi təcavüzünü dayandırmaq üçün beynəlxalq səylər göstərdi. 1992-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikası keçmiş DQMV-nin inzibati ərazisi də daxil olmaqla BMT-yə üzv oldu. Bununla da onun beynəlxalq sərhədləri tanındı, beynəlxalq hüququn mühafizəsindən istifadə imkanı qazandı.

Həmin dövrlərdə eyni zamanda bir sıra Avropa dövlətləri və onların təmsil olduğu beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə bağlı narahatçılıqlarını bildirdilər. Belə ki, Böyük Britaniyanın baş naziri Con Meycor 1992-ci ilin sentyabrında Azərbaycana göndərdiyi məktubda Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında öz hökumətinin mövqeyini belə ifadə etmişdir: “Böyük Britaniya hökuməti bildirir ki, Dağlıq Qarabağın rəsmi statusu məsələsi müzakirə mövzusu ola bilməz. Bu, Azərbaycan ərazisidir. Biz həmin bölgədə və onun ətrafında baş verən məhvedici münaqişəni bölgədə sabitlik üçün təhlükə, Azərbaycanın və Ermənistanın sovet kommunist hakimiyyətinə demokratiyaya keçməsi yolunda ciddi maneə kimi qiymətləndiririk”.

Dövlət naziri Duqlas Hörd Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyində jurnalistlər üçün keçirdiyi brifinqdə qeyd etdi ki, Böyük Britaniya hökuməti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin uzanmasından çox narahatdır. Duqlas Hörd Cənubi Qafqazda olan vəziyyəti “narahat və təhlükəli durum” kimi qiymətləndirmişdir. Dövlət naziri Duqlas Hörd Dağlıq Qarabağın taleyindən söhbət edərkən, xüsusilə, vurğulamışdı ki, Yerevanda olarkən Böyük Britaniya hökumətinin açıq mövqeyini Ermənistan rəhbərliyinə də bildirib. Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyana şəxsən deyib: “Biz Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab edirik!” Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində 1997-ci il sentyabrın 1-də qeyri-qanuni “seçkilər” keçirildikdən sonra Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyi bəyanat verərək bildirdi ki, “Qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmır.

Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Endryu Taker “Xalq qəzeti”nə (2001 - ci il, 26 yanvar) verdiyi müsahibədə bildirmişdir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz və tərkib hissəsidir, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarını tərk etməlidir. Səfir eyni zamanda demişdi: “Böyük Britaniyanın rəsmi dairələri dəfələrlə bəyan etmişlər ki, Dağlıq Qarabağa veriləcək muxtariyyətin hansı statusa malik olmasını yalnız Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi müəyyən etməlidir. Rəsmi London Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı Azərbaycanın ədalətli mövqeyini dəstəkləyir və

bundan sonra da dəstəkləyəcəkdir” [13].

1994-cü ildə oktyabr ayının sonlarında Azərbaycana səfər edən BMT baş katibi Butros Butros Qali münaqişənin tənzimlənməsində Rusiyanın təkbaşına rolunun artırılması cəhdlərinə qarşı çıxaraq çoxtərəfli sülh səylərini müdafiə etdi. Münaqişəyə dair BMT-nin münasibətinin və qəbul etdiyi qətnamələrin aşağıdakı dörd əsas prinsip üzərində qurulduğunu söylədi: Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü; sərhədlərinin toxunulmazlığı; ərazi zəbt etmək üçün güc tətbiq edilməsinin yolverilməzliyi; işğal edilmiş bütün ərazilərdən qoşunların qeyd-şərtsiz və təcili çıxarılması.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) 2001-ci il aprelin 23-dən 30-dək Strasburqda keçirilən yaz sessiyasında Parlament Assambleyasının bir qrup deputatı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı tanımaq çağırışı ilə çıxış etmişdir. Bununla əlaqədar sessiyada “Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin tanınması haqqında” xüsusi bəyannamə yayılmışdır. Bu sənədi 20 ölkədən olan 49 deputat dəstəkləmişdir. Bu hadisəni Bakıda növbəti diplomatik qələbə kimi qiymətləndirmişlər. Təsədüfi deyil ki, Prezident Administrasiyasının İctimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri Əli Həsənov “Nezavisimaya qazeta”nın müxbirinə bildirmişdi ki, bu cür sənədin qəbul edilməsi Azərbaycanın beynəlxalq meydanda ciddi qələbəsidir, çünki bu, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı tanıyan, beynəlxalq təşkilatda rəsmiləşdirilmiş ilk sənəddir.

Avropa Şurasının Parlament Assambleyası 2005-ci il yanvarın 25-də “ATƏT-in Minsk qrupunun (Rusiya, ABŞ və Fransa) məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsində münaqişə” adlı 1416 nömrəli qətnamə qəbul edib. Ermənistan tərəfinin bütün səylərinə baxmayaraq, Azərbaycan diplomatiyası Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında bu mühüm sənədin qəbul edilməsinə müvəffəq olub. Sənəddə Ermənistan Avropa Birliyi tərəfindən faktiki olaraq təcavüzkar ölkə kimi tanınıb.

İşğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın dağıdıcı fəaliyyətin nəticələrindən ciddi narahat olan Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə 2004-cü il noyabrın 23-də BMT Baş Məclisinin 59-cu sessiyası çərçivəsində “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı əlavə 163-cü bənd müzakirə edildi. Qeyri-qanuni məskunlaşdırma və digər fəaliyyətləri araşdırmaq üçün işğal olunmuş ərazilərə Minsk qrupunun faktaraşdırıcı missiyası Azərbaycana səfər etdi. Faktaraşdırıcı missiya 2005-ci il yanvarın 30-dan fevralın 5-dək Ağdam, Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl, Zəngilan, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında oldu. Missiyanın hazırladığı 36 səhifəlik məruzədə işğal edilən Azərbaycan ərazilərində erməni əhalisinin məskunlaşdırılmasına dair faktlar əksini tapmışdı. Məskunlaşdırılmış əhalinin sayı 15-16 min nəfər göstərilirdi. Laçında təxminən 8-12 min, Kəlbəcərdə 1500-2000, Ağdamda 1000, Zəngilanda 1000, Qubadlıda 1500, Füzulidə 10, Cəbrayılda 100 nəfər erməni məskunlaşdırılmışdı. Missiya hazırladığı məruzəni martın 17-də təşkilatın Vyanadakı Daimi Şurasının iclasına təqdim etdi. Bunun nəticəsi kimi Minsk qrupu həmsədrələrinin

Daimi Şuraya ünvanladığı məktubda regionun demoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsinin qarşısının alınması üzrə tərəflərə tövsiyələr verilir, işğal altındakı ərazilərdə demoqrafik dəyişikliyin yolverilməzliyi qeyd və məskunlaşdırmanın dayandırılması tələb edilirdi. Missiyanın səfəri faktının özü əhəmiyyətli idi. Hər şeydən əvvəl, Minsk qrupu yaradıldıqdan sonrakı dövr ərzində işğal olunmuş ərazilərdə vəziyyəti araşdırmaq üçün missiya ilk dəfə göndərilirdi. BMT Baş Məclisinin 2005-ci il 20 sentyabr tarixli iclasında 40-cı nömrə altında 60-cı sessiyanın gündəliyinə “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” bəndi daxil edildi. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin Ermənistan tərəfindən məskunlaşdırılmasını təsdiqləyən faktlar barədə materiallar [6.A/59/720-S/2005/132], işğal edilmiş ərazilərinə ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyasının hesabatı və Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinə Minsk qrupunun faktaraşdırıcı missiyası ilə bağlı Minsk qrupu həmsədrlərinin ATƏT-in Daimi Şurasına məktubu BMT-nin rəsmi sənədləri kimi yayıldı [7. A/59/747-S/2005/187].

Azərbaycan 2006-cı il iyunun 22-də ATƏT Daimi Şurasının plenar iclasında işğal edilmiş ərazilərdə ermənilərin törətdikləri yanğınlar məsələsini də qaldırdı, müvafiq beynəlxalq təşkilatların, həmçinin Ermənistan və Azərbaycan mütəxəssislərinin iştirakı ilə hərtərəfli ekoloji əməliyyatın keçirilməsi üçün ATƏT-ə müraciət etdi. Sentyabrın 7-də BMT Baş Məclisinin plenar iclasında işğal olunmuş ərazilərdə baş vermiş kütləvi yanğın halları müzakirə edildi. “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı [5. A/RES/60/285] qətnamə qəbul edildi.

2008-ci il martın 14- də BMT Baş Məclisinin 62-ci sessiyasında Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair A/RES/62/244 sayılı qətnamə qəbul edildi. Baş Məclis Azərbaycan Respublikasının suverenliyini və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına dəstəyini bir daha təsdiq edərək, erməni qoşunlarının Azərbaycan Respublikasının bütün işğal olunmuş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi, işğal olunmuş ərazilərdən qovulmuş əhalinin yurd-yuvalarına qayıtma hüququnu bir daha təsdiqlədi, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinin erməni və azərbaycanlı icmalarına Azərbaycan Respublikası tərkibində səmərəli demokratik özünüidarə sistemi yaratmağa imkan verəcək normal, təhlükəsiz və bərabər əsaslarda yaşama şəraitinin təmin edilməsinin zəruriliyini bildirdi.

2009-cu il martın 30-da BMT baş katibinin “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı məruzəsi qəbul edildi. Həmin ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasında “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünün hüquqi nəticələri”, “Ermənistanın təftişçi iddiaları kontekstində dövlətlərin ərazi bütövlüyü fundamental norması və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” və “Azərbaycan ərazilərinin hərbi işğalçısı kimi Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti” adlı məruzələr rəsmi sənədlər kimi yayıldı. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında bu gün də

müxtəlif ölkələrdən o, cümlədən Suriya və Livandan ermənilər kütləvi şəkildə köçürülərək yerləşdirilir.

Bütün bu gerçəklərə rəğmən, Azərbaycan yenə də sözügedən konfliktlə bağlı konstruktiv təkliflər verir, Dağlıq Qarabağda erməni icması ilə azərbaycanlıların birgəyaşayış yollarını axtarır və bunun üçün ölkəmizdə tolerant mühitə zəmanət verir. Hərçənd bir sıra hallarda istər Ermənistan tərəfi, istərsə də bəzi qərb dairələrindən “Azərbaycan kompromisə getməlidir” çağırış sədalarını da eşidirik. Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında bir sıra hallarda önə çıxan xalq diplomatiyasının imkanlarını şərh edən tanınmış ekspert, ABŞ-dakı Karnegi Beynəlxalq Sülh Fondunun əməkdaşı Tomas de Vall “Azadlıq” radiosuna bildirirdi ki, hazırda ən böyük problem Azərbaycan cəmiyyətində də, erməni cəmiyyətində də Qarabağla bağlı debatın olmamasıdır, yəni gələcəklə bağlı debatın: “Bütün debatlar keçmişlə bağlıdır: kim haqlıdır, kim haqsızdır, Xocalıda nə baş verib, Sumqayıtda nə baş verib?... Belə bir debat aparılmır ki, Azərbaycan və Ermənistan bu bölgədə necə dinc şəkildə, mehriban qonşu kimi yanaşı yaşaya bilər? Yəni bu ölkələrin heç birində effektiv intellektual debat yoxdur. Biz ancaq 1988-ci ildən sonrakı hadisələrə əsaslanan qarşılıqlı ittihamları eşitməkdəyik”.

Ancaq hesab edirik ki, Tomas de Vall bu məsələdə haqlı deyildir. Çünki Azərbaycanın bu istiqamətdə mövqeyi kifayət qədər konstruktivdir. Belə ki, Azərbaycan prezidenti dəfələrlə söylədiyi kimi, “Rossiya seqodnya” Beynəlxalq İnformasiya Agentliyinin baş direktoru Dmitri Kiselyova “Sputnik Azerbaydjan” (20.10.2016.) üçün müsahibəsində də jurnalistin “Kompromis mümkündürmü və hansı şərtlərlə mümkündür?” sualına cavabında bildirdi ki, kompromis deyəndə nə nəzərdə tutulduğunu və hansı tərəfin onu necə yozduğunu dəqiq anlamaq lazımdır. “Nə etmək lazım olduğunu demək üçün nə baş verdiyini bilmək lazımdır: əgər tarixi götürsək, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Bu, həmişə belə olub. Biz erməni əhalinin İrandan, Şərqi Anadoludan bu torpaqlara kütləvi şəkildə köçürülməsinin tarixini bilirik. Bütün tarix, bütün toponimlər, o cümlədən Qarabağ sözünün özü də Azərbaycan mənşəlidir. Sovet illərində orada artıq köçürülmüş erməni əhali olması ilə əlaqədar muxtar vilayət yaradılmışdı, bu, heç respublika da deyildi, onun Ermənistanla inzibati sərhədi yox idi və hər şey normal idi, həyat öz axarı ilə gedirdi, ciddi problemlər yox idi. Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın bir sıra başqa regionlarını qabaqlayırdı, yəni oraya diqqət yetirilməməsi barədə danışmaq ədalətsizlik olardı. Xüsusən ona görə ki, bu cür muxtariyyətlərə mərkəzi hakimiyyət orqanları da xüsusi münasibət bəsləyirdi. Lakin Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində orada separatçı meyillər üstünlük təşkil etdi, bütün bunlar qan tökülməsi ilə nəticələndi. Azərbaycanlıları əvvəlcə Dağlıq Qarabağdan qovdular, orada təxminən 30 faiz azərbaycanlı vardı. Sonra Azərbaycanın Dağlıq Qarabağa heç bir aidiyyəti olmayan yeddi rayonunu işğal etdilər, həmin rayonlarda yalnız azərbaycanlı əhali yaşayırdı, orada hər şey dağıldı. ATƏT oraya iki dəfə faktaraşdırıcı

missiya göndərdi, onların hesabatı lap dəhşətlidir: orada bircə bina da salamat qalmayıb, qəbiristanlıqlar, məscidlər hamısı yerlə-yeksan edilib. Dağlıq Qarabağ hüduhdlarındakı ərazilərdən 750 min, Dağlıq Qarabağdan 40 mindən çox, Ermənistandan 200 mindən artıq azərbaycanlı qovulub. 1993-cü ildə yoxsul ölkədə 1 milyon qaçqın vardı. Praktiki olaraq bütün beynəlxalq təşkilatlar düzgün qətnamələr qəbul edib. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsində erməni işğalçı qüvvələrinin dərhal, qeyd-şərtsiz və tamamilə çıxarılması tələb edilir. Lakin 20 ildən çoxdur ki, bu qətnamələr icra edilmir. Avropa Parlamenti, Avropa Şurası Parlament Assambleyası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı – hamısının mövqeyi identikdir: beynəlxalq hüquq bizim tərəfimizdədir. Ermənistan da daxil olmaqla, dünyanın heç bir ölkəsi Dağlıq Qarabağı tanımır. Bütün bunlar belədir, lakin məsələ həll edilmir. Bunun nə üçün həll edilməməsinin əsas səbəbi odur ki, Ermənistan həll olunmasını istəmir. Çünki həll etmək nə deməkdir? – Həll etmək Ermənistanın zəbt etdiyi ərazinin işğaldan azad olunması deməkdir. Ermənilər bunu etmək istəməzlər, onlar status-kvonu dəyişməz saxlamaq istəyirlər. Hərçənd nizamlanma ilə məşğul olan Minsk qrupunun həmsədr ölkələri – Rusiya, ABŞ və Fransa – bu ölkələrin prezidentləri şəxsində dəfələrlə deyiblər ki, status-kvo qəbul ediləməzdir və dəyişdirilməlidir. Lakin təəssüf ki, məsələ bu cür bəyanatlardan uzağa getmir.

Biz münaqişənin həllini necə görürük: əlbəttə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü diskussiya mövzusu deyil və ola da bilməz. Biz Dağlıq Qarabağa müstəqillik verilməsinə heç vaxt razı olmayacağıq və erməni tərəfi bunu çox gözəl bilir. Lakin ağlabatan kompromis mümkündür: Dağlıq Qarabağın yerli özünüidarəetmə məsələləri üzrə kompromis ola bilər, ancaq gələcəkdə razılığa gəlsək, bu, muxtar respublika ola bilər. Dağlıq Qarabağ əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan tərəfindən investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi, keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hüduhdlarından kənardakı ərazilərin azad edilməsi şərti ilə iki xalq arasında dinc qarşılıqlı fəaliyyət – biz münaqişənin nizamlanmasını belə görürük. Bu, bizim hazırda üzərində işlədiyimiz və vasitəçilərin irəli sürdüyü təkliflərlə həmahəngdir. Lakin münaqişənin nəyə görə nizamlanmamasının əsas səbəbi odur ki, Ermənistan Minsk qrupu yaradıldığı andan danışıqlar prosesinin azacıq da olsa irəliləməsinə müxtəlif yollarla mane olur. Bizim mövqeyimiz belədir ki, insanlar harada yaşayırdısa, orada da yaşamaladırlar. Çünki onlar həmin yerlərdə çoxdan yaşayırdılar – erməni əhalisi 200 il, azərbaycanlı əhali isə çox-çox əvvəl. Lakin məsələ, hətta bunda da deyil. Məsələn, Şuşada əhalinin 95 faizi azərbaycanlılar idi. Onların hamısı oradan qovulub. Onların evləri ya zəbt edilib, ya da dağıdılıb. İndi onların evlərində başqaları yaşayırlar. Buna son qoymaq lazımdır. Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi orada necə yaşayırdısa, qoy yaşasın, biz bunun əleyhinə deyilik. Bəs Ermənistan bu münaqişədən nə qazanıb? Bəli, bir milyon azərbaycanlıya əzab-əziyyət verilib. Lakin məgər onlar özləri buna görə daha da xoşbəxt olublarmı? Məgər orada vəziyyət daha

təhlükəsiz, daha firavan olub? Əlbəttə, yox. Azərbaycanla münasibətlər normallaşdırılmadan bu regionda inkişaf ola bilməz, onlar daim müəyyən təzyiq altında yaşayacaqlar, fikirləşəcəklər ki, birdən nə isə ola bilər. Biz regionda sülh istəyirik və bizim mövqeyimiz kifayət qədər konstruktivdir. Lakin biz öz ərazilərimizi istəyirik. Ermənistan sülh istəyir, amma o, özgə ərazilərini qaytarmaq istəmir. Fərq, bax, bundadır”.

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər naziri E.Məmmədyanov da mətbuata müsahibələrində kompromislə bağlı öz fikirlərini kifayət qədər aydın təqdim etmişdir: “Azərbaycanın kompromisi odur ki, münaqişənin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıdır. İkincisi, Dağlıq Qarabağın statusu haqqında müzakirələr aparmağa razıyıq. Ermənistan tərəfinə dəfələrlə bildirmişəm ki, dünyada mövcud olan bütün muxtariyyət modellərinin üzərində işləyək. Münaqişənin həlli üçün ilk növbədə Ermənistan qoşunları Qarabağdan çıxmalı, məcburi köçkünlər yurd-yuvalarına qayıtmalı, sabillik yaranmalı, iqtisadi inkişaf olmalı, kommunikasiya bərpa edilməlidir. Yalnız bundan sonra status məsələsini müzakirə edə bilərik”. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin də Azərbaycan vətəndaşları olduqlarını qeyd edən E.Məmmədyanov Azərbaycanda gedən inkişafdan işğal olmuş torpaqlara, o cümlədən Dağlıq Qarabağa da pay düşməsinə istədiyini vurğulayıb: “Orada yaşayan ermənilər də Azərbaycan vətəndaşı kimi ölkədə gedən iqtisadi inkişafdan bəhrələnmə bilərlər”.

İndi gəlin Ermənistan tərəfinin mövqeləri ilə tanış olaq. Ermənistan baş naziri olmuş Paşinyan qondarma “DQR”-in danışıqlar prosesində iştirakı məsələsindən danışır və bildirir ki, bunsuz danışıqlar effektiv olmazdı. Paşinyana görə, Dağlıq Qarabağın danışıqlarda iştirakı məsələsi yenilik deyil. Paşinyan bildirirdi ki, “1998-ci ildən sonra Ermənistan nümayəndələri Qarabağın da adından danışıqlar apardı. Robert Köçəryan əvvəl Qarabağın “prezidenti” olmuşdu, Serj Sərkisyan isə Qarabağın özünümüdafiəsinin təşkilatçılarından biri olub. Nəticədə bizim necə yanaşmağımızdan asılı olmayaraq onlar danışıqlar aparmaq mandatını əldə edə, yaxud bunu öz adlarına yazsa bilərdilər. Lakin mən qətiyyətlə özümə belə səlahiyyətlər rəva görə bilmərəm. Bunun üçün nə hüquqi, nə mənəvi əsaslarım yoxdur. Dağlıq Qarabağ əhalisi Ermənistanda hakimiyyətin formalaşdırılmasında iştirak etmir. Onun özünün “hökuməti” və “prezidenti” var”.

Ermənistan baş nazirinin fikrincə, danışıqlarda Qarabağın azərbaycanlı icmasının da iştirak etməli olduğu haqda arqumentlər “əsassızdır, ona görə ki, həmin azərbaycanlılar Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Deməli, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev onların da adından danışıqlar aparır, çünki onlar seçkilərdə iştirak edə bilərlər. Qarabağın sakinləri isə Ermənistan hakimiyyətini seçməyiblər, deməli, Ermənistan hakimiyyəti onları təmsil edə bilməz. Paşinyan deyir ki, Sərkisyandan, Köçəryandan fərqli olaraq qarabağlı deyil. Deməli, Dağlıq Qarabağın adından danışa bilməz.

Əgər belədirsə, onda Paşinyandan soruşmaq lazımdır ki, Ermənistan ordu birləşmələri Dağlıq Qarabağda niyə mövcuddur?! Əgər “Dağlıq Qarabağ “

tərəf kimi masa haqqı istəyirsə o zaman Ermənistan niyə söhbətə kurs olur?! Azərbaycan Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərlə öz vətəndaşları kimi məşğul ola , erməni icmasını dinləyə və problemlərini tənzimləyə bilər.

Ermənistan tərəfi, hətta Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı icmasının olması faktını inkar edir və hər bir vəchlə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin erməni və azərbaycanlı icmaları arasında təmasların yaradılmasına mane olur. Bbcazeri.com saytına tanınmamış “Dağlıq Qarabağ Respublikası” xarici işlər nazirliyi strukturunda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Əməkdaşlıq Mərkəzinin rəhbəri Janna Krikorova Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlardan didərgin salınmış azərbaycanlı əhalini nəzərə almadan bir qədər də irəli gedərək həyasızcasına bildirir ki, “Mən “Qarabağ erməni icması” anlayışını başa düşmürəm. Hazırda Qarabağda rus icması, yunan icması var... Qarabağ erməniləri özlərini, tanınmamış da olsa, Dağlıq Qarabağ Respublikası vətəndaşı hesab edirlər”. O, hələ iki il bundan əvvəl “Qarabağ tərəfinin müxtəlif beynəlxalq layihələrdə fəaliyyəti haqqında çox sərt bir bəyannamə” qəbul edildiyini bildirib. Erməni tərəfi mübahisəli məsələlər üzrə Qarabağla Azərbaycan arasında birbaşa və bərabərhüquqlu təmaslardan başqa formatda əlaqələrdən imtina edir. Krikorovanın sözlərinə görə, “məhz bu səbəbdən Qarabağ nümayəndələri Berlində Azərbaycan icması ilə keçirilən görüşdə iştirak etməyib”.

Bbcazeri.com saytına danışarkən Qarabağın xarici siyasət və təhlükəsizlik üzrə ictimai şurasının sədri Masis Mailyan belə bir həyasız fikir səsləndirir ki, “Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Respublikasının müstəqil statusunun beynəlxalq tanınmasına yol verməmək üçün, Qarabağı dünyaya Ermənistanla Azərbaycan arasında qarşıdurmanın obyektı kimi təqdim etməyə çalışır, təsəvvür yaratmaq istəyir ki, guya Qarabağ xalqı iki icmadan ibarətdir və problemin həlli üçün icmaları barışdırmaq kifayətdir”. Qeyri-hökumət təşkilatının nümayəndəsi deyib ki, erməni tərəfi Dağlıq Qarabağı münafişə obyektı deyil, münafişə subyektı kimi qəbul olunmasına iddia edir. Qarabağda fəaliyyət göstərən bir sıra ictimai təşkilat nümayəndələri nəzərdə tutulan icmalararası görüşdə iştirak niyyətində olmadıqlarını bildirirlər. 2018-ci ilin 11-12 oktyabrında İrəvanda keçirilən Frankofoniya tədbirində açılış mərasimində Ermənistanın baş naziri Paşinyan Düşənbə sammitində Azərbaycan prezidenti ilə əldə etdiyi razılaşmalara zidd bəyanat verərək “Dağlıq Qarabağ” rejimindəki erməni icmasını, “Dağlıq Qarabağ xalqı” kimi təqdim edib. Halbuki, belə bir xalq yoxdur. Dağlıq Qarabağın erməni və azərbaycanlı icması vardır. Eyni zamanda, Paşinyan belə bir mövqe ortaya qoyub ki, Dağlıq Qarabağ danışıqlar prosesində həlledici səsə malik olmalıdır.

Göründüyü kimi, Ermənistan hər bir vəchlə Dağlıq Qarabağın erməni və azərbaycanlı icmaları arasında təmasların yaradılmasına mane olur. Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən münafişəyə insan hüquqları donu geyindirilməsi cəhdləri və yaxud Azərbaycanın guya Dağlıq Qarabağda əhali olmadan, yalnız əraziləri istəməsi barədə cəfəng fikirlər səsləndirir. Halbuki, Azərbaycan Dağlıq Qarabağın erməni və azərbaycanlı icmaları arasında dialoq formatının

qurulmasına dəfələrlə təşəbbüs göstərmişdir. Bunda da məqsəd bölgənin erməni və azərbaycanlı icmalarının təmsilçiləri olan iki xalqın yenidən birgə yaşamasının mümkünlüyünə dair dialoq aparmaq, bununla da münaqişə tərəfləri arasında qarşılıqlı etimad mühiti formalaşdırmaq olmuşdur. Lakin erməni tərəfi həmişə bu təşəbbüsdən qaçır və Ermənistan tərəfi iki xalqın birgə yaşayışının mümkün olmadığına dair mövqe sərgiləyir. Rəsmi Bakı dəfələrlə bildirib ki, Dağlıq Qarabağın yekun statusu ancaq işğalçı qoşunların Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla bütün ərazilərdən çıxmasından sonra, azərbaycanlıların Şuşa da daxil olmaqla, bu bölgənin inzibati hüdüdlərində yerləşən yaşayış yerlərindən qayıtmasından sonra müəyyən edilə bilər.

Yeri gəlmişkən milli etnik konfliktlərin həlli modellərindən biri kimi Brüssel nümunəsi müzakirə oluna bilər. Məlumdur ki, Brüsseldə yaşayan həm flamandlılar, həm fransızdillilər şəhəri özlərininki sayırdılar, baxmayaraq ki, şəhərin tarixi əhalisi flamandlılardır. On doqquzuncu əsrdə keçirilən fransızlaşdırma siyasəti tərəflər arasındakı gərginliyin əsas səbəbi kimi göstərilir. Gərginliyi həll etmək üçün Belçika hökuməti ölkə ərazisini üç regiona – Flandriya, Valloniya, Brüsselə böldü. Əsas münaqişə predmeti olan Brüsselə də özünəməxsus səlahiyyət verildi. Belə ki, bu modelə əsasən, Brüsseli üç icma hökuməti idarə edir. Hər hökumət bir icmanın maraqlarını təmsil edir və həmin icma daxilindəki məsələləri tənzimləyir. Brüsseldə söhbət flamanda, alman, fransızdillilər deyilən üç icmadan gedir. İcma hökumətləri yerli idarəetmə, mədəniyyət, təhsil məsələlərinin həlli ilə məşğuldur. Ancaq Belçikanın bir konstitusiyası var və konstitusiyaya görə hamı ölkə vətəndaşı sayılır. Ordu, polis, məhkəmə sisteminin səlahiyyətləri Belçikanın bütün ərazilərini əhatə edir.

Qeyd edək ki, bu model Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində və Azərbaycan dövləti tərkibində yalnız Dağlıq Qarabağ ərazisini əhatə edərsə, orada anoloji icma hökumətləri təcrübəsinə nəzər salına bilər və bu model əraziyə Azərbaycanlı icmasının qayıdışından sonra, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni məskunlaşdırma (dünyanın müxtəlif ölkələrindən, o cümlədən Suriya və Livandan köçürülən ermənilər) siyasətinin nəticələrinin ləğvindən sonra bəzi korrektərlə müzakirəyə çıxarıla bilər. Yəni orada hər iki icmanın maraqlarına xidmət edən koalisiya icra strukturu formalaşdırmaq olar.

Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsində məsul beynəlxalq qurum və təşkilatlar beynəlxalq hüququn prinsiplərindən çıxış edərək, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistanın ərazisi) torpaqlarından deportasiya olunmuş azərbaycanlıların öz yurdlarına qayıdaraq yaşama haqqını təmin etməyə çalışmalıdır. Necə ola bilər ki, Dağlıq Qarabağda erməni icmasının yaşama haqqına həssas yanaşan bu qurumlar azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən qovulması faktına seyrinə yanaşsın.

Problemin əsas həll yollarından biri məhz Ermənistanın müstəqil olmasından keçir. Nə qədər ki, Ermənistan iqtisadi – siyasi cəhətdən müstəqil

deyildir, yəni forpostdur, ərazisində Rusiyanın ordu hissələri yerləşir, dövlət olaraq müstəqil qərarqəbuletmə gücündə deyildir, sözügedən münaqişənin həlli mümkünsüzdür. Nə qədər ki, vasitəçilik misiyasını yerinə yetirən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri tərəf nümayiş etdirir, Bakıda bir, İrəvanda başqa bəyanat verir, onlar validlik böhranı yaşayacaq və deməli, problemin ədalətli tənzimlənməsini onlardan gözləmək əbəsdir. Güman edirik ki, problemin çözümü xalqlararası dialoqdan keçir. Bunun üçün Azərbaycan soyuq hücum diplomatiyasından əl çəkməmək şərtilə xalq diplomatiyasının imkanlarını səfərbər etməli, Ermənistan cəmiyyətinə birgəyaşayış istiqamətində daha çox mesajlar ötürməlidir. Eyni zamanda, Ermənistan Rusiyanın məşası olmasını dərk edib ondan taktiki imtina yolları aramalı, ona labirintdən başqa heç bir qazanc əta etməyən “Böyük Ermənistan” mərazindən sağalmağa çalışmalı və Qafqaz evində qonşuları ilə dinc, yanaşı yaşama yolunu seçməli, tolerant, multikultural həyat tərzinə sadıq Azərbaycanla mehriban qonşuluq siyasəti aparmalıdır. Əks təqdirdə erməni tərəfinin icmalararsı dialoqdan qaçması sülh üçün sonuncu şansları da aradan qaldıra bilər və bu halda itirən Ermənistan olacaq. Çünki bu münaqişədə Azərbaycanın bir çox üstünlükləri vardır. İlk növbədə güclü iqtisadi, hərbi immunitetə, insan kapitalına malik ölkəmiz haqq işi uğrunda savaşı, ikincisi və ən əsası Azərbaycanın üstünlüyü onun başında İlham Əliyevin təmsalında böyük vətənpərvər, rəasional-leqal liderinin durması, Mübariz İbrahimov örnəklı əsgərə sahibliyi, liderinə inanan və ona həmişə dəstək verən müdrık xalqın olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.1925-ci il mayın 19-da Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) Kiçik Rəyasət Heyətinin iclas qərarına uyğun olaraq (protokol № 12) http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_650.pdf
- 2.2008-ci il martın 14- də BMT Baş Məclisinin 62-ci sessiyasında Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair A/RES/62/244 sayılı qətnamə http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_650.pdf
3. “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” (A/59/720-S/2005/132) http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_650.pdf
- 4.Azərbaycan tarixi üzrə mənbələr. Bakı, 1989, s.276
5. A/RES/60/285 qətnamə . http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_650.pdf
- 6.BMT Baş Məclisinin 2005-ci il 20 sentyabr tarixli iclasında 40-cı nömrə altında 60-cı sessiyanın gündəliyi .http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_650.pdf
- 7.BMT- nin rəsmi sənədləri (A/59/747-S/2005/187). http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_650.pdf
8. İşxanyan B. “Qafqaz xalqları” Petroqrad. 1916-cı il
- 9.Haykazyan «Erməni tarixi». Fransa. 1919-cu il
10. Manuk Avakyan, «Erməni ədəbiyyatı tarixi», İrəvan, 1975.
- 11.“Rossiya seqodnya” Beynəlxalq İnformasiya Agentliyinin baş direktoru Dmitri Kiselyova “Sputnik Azerbaydjan” (20.10.2016.)
12. RK(b) P MK Siyasi bürosunun 1923-cü il noyabrın 22-də keçirilən iclasında (protokol № 47) http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_650.pdf
13. “Xalq qəzeti” (2001 -ci il, 26 yanvar)
14. ZSFSR İttifaq Şurası yanında Qaçqınlar Komissiyasının 1922-ci il iyunun 12-də (protokol

№ 17) və iyulun 9-da keçirilən iclaslarında (protokol № 18) .

http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_650.pdf

15. Грибоедов. А. Записка о переселении армян из Персии в наши области, т.2. М., 1971, с.438
16. Величко В.Л. “Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы, 1954, с.144.
17. Глинка С. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, с.144.
18. Кавказский календарь Российской империи 1897 г., LXIII – Елизаветская губерния. СПб, 1904, с.483.
19. Шавров. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911, с.61.
20. Грузия МДТА, Ф.2. сп.1, дело 3859, с.314, л.20.

ВОЗМОЖНО ЛИ, ОРГАНИЗОВАТЬ ОБЩИННОЕ ПРАВЛЕНИЕ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ?

У.А.ШАФИЕВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются сущность армяно-азербайджанского конфликта, причины и историческая динамика развития проблемы, анализируются реальная ситуация конфликта, политика государств, заинтересованных в обострении проблемы, возможные нормативные требования и решения. На фоне исторического сравнительного и аналогичного сравнительного анализа автор рассматривает вариант реалистичного решения.

Ключевые слова: общинное правительство, Брюссельская модель, народная дипломатия, конфликт, мирные переговоры

IS IT POSSIBLE TO ORGANIZE COMMUNITY BASED GOVERNMENT IN NAGORNO-KARABAKH?

U.A.SHAFIYEV

SUMMARY

This article examines the essence of the Armenian-Azerbaijani conflict, the reasons of it, and the historical development dynamics of the problem. The article analyzes the real situation of the conflict, the policies taken by the states interested in escalating the problem, the possible regulatory requirements and solutions. In contrast to historical comparative and anatomical comparative analysis, the author sheds light on the realistic solution option-conclusion led by situation.

Keywords: community based government, Brussels model, nation diplomacy, conflict, peace negotiations